

УДК 811'161.2:81

ІРИНА ДЕНИСОВЕЦЬ

(Полтава)

orcid.org/0000-0002-1424-1652

<https://doi.org/10.33989/2524-2490.2019.30.188769>**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СЛОВОТВІРНОЇ
ТЕРМІНОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У
ГРАМАТИКАХ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.**

У статті проаналізовано особливості становлення та розвитку словотвірної термінології української мови, починаючи від ранніх етапів (XVI ст.) до першої половини XX ст. Визначено специфіку формування та виокремлення термінологічних одиниць в українських граматиках. Простежено шляхи поступу терміносистеми словотвору та окреслено його основні етапи в контексті еволюції граматичної термінології загалом. З'ясовано, що складний процес становлення української лінгвістичної термінології, зокрема словотвірної, аналізованого періоду ґрунтувався на двовекторності: з одного боку, був підпорядкований живомовній основі, а з іншого – передбачалося впорядкування здобутків попередників та нормалізація і кодифікація лексики.

Ключові слова: словотвір; термін; словотвірна термінологія; нормалізація української літературної мови; граматика.

Процеси розвитку української мовознавчої термінології, окремі закономірності функціонування її розділів неодноразово привертала увагу вітчизняних лінгвістів, зокрема М. В. Павлюка, Н. А. Москаленко, М. А. Жовтобрюха, С. П. Бевзенка, І. І. Ковалика, С. М. Полюги, В. В. Грецука, І. А. Ярошевич, Л. І. Пени, Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацько, О. П. Карабути, О. М. Горди, та закордонних дослідників: М. І. Греча, О. Х. Востокова, Г. Н. Павського, П. Ф. Фортунатова, Г. О. Винокура, В. В. Виноградова, М. М. Шанського, Н. О. Янко-Триницької, О. А. Земської, І. С. Удханова, О. С. Кубрякової, В. В. Лопатіна, Н. Б. Мечковської та ін. Водночас залишається чимало актуальних питань щодо становлення й кодифікації власне словотвірної термінологічної системи, які потребують комплексного вивчення, адже дериватологія – це порівняно молода галузь лінгвістичної науки, яка остаточно виокремилася лише в 70-х роках XX ст., але вона має чітко визначений спеціальний предмет дослідження та власну, специфічну для неї, проблематику.

Мета пропонованого дослідження полягає в аналізі специфіки формування та виокремлення термінологічних одиниць словотвірної системи в українських граматиках, починаючи від ранніх етапів (XVI ст.) до першої половини XX ст. Для реалізації поставленої мети важливо простежити шляхи розвитку терміносистеми словотвору та визначити його основні етапи в контексті еволюції української граматичної термінології загалом.

У всі періоди функціонування української мови поставала потреба в її нормалізації, виникали проблеми в дослідженні мовних явищ, які вимагали чіткої дефініції, тотожного розуміння лінгвістичних понять, виробленні й систематизації їхніх термінологічних найменувань, а найголовніше – кодифікації та імплементації їх у наукову практику. Спираючись на твердження І. Огієнка, констатуємо, що термінологія – це зовнішня форма науки, що дає змогу легше й глибше науково працювати, тому стан наукової термінології завжди свідчить і про стан національної науки, і наша мова дуже гнучка й зовсім придатна для творення національних назв (Огієнко, 1909, с. 8).

Ще на ранніх етапах дослідники досить послідовно визначили граматику як науку, що вчить правильно говорити й писати, акцентуючи на важливості її значення. Зокрема, М. Смотрицький у передмові до своєї граматики пише, що «... граматика єсть всѣхъ наукъ основаніе ... єсть бо благопотребна отроки мѣпрятна старѣшмъ, сладка тайнамъ сопутница» (Смотрицький, 1979).

Граматики означеного періоду охоплювали чотири розділи: 1) орфографія (фонетико-орфографічний розділ); 2) етимологія (учення про вісім частин мови, тобто морфологія); 3) синтаксис, який містив правила «сичиненія осьми частей слова й ученія про тропи та фігури»; 4) просодія (в «Адельфотесі» й у Л. Зизанія знаходимо вчення про різні види наголосу, а в М. Смотрицького – про віршові розміри). Однак назва і зміст цих розділів не завжди становили логічну єдність. Зокрема, Н. Мечковська слушно наголошує, що «морфологічні розділи граматики, крім власне морфології, уміщували відомості зі словотвору й лексикології; у складі синтаксису були також елементи лексикології (й семасіології), стилістики, риторики» (Мечковська, 1984, с. 34–35). Тому можемо констатувати, що загальний склад української граматичної термінології в цей час був «міксом» термінів із фонетики, орфографії, морфології, морфеміки, словотвору, синтаксису та навіть деяких інших філологічних дисциплін.

Початковий етап розвитку словотвору у граматиках церковнослов'янської мови охоплює XVI–XVIII сс. (Грамматика 1586 р., «Адельфотіс...», граматика Л. Зизанія та М. Смотрицького). У цей період він був органічною частиною «Етимології», тому говорити про самостійний набір термінологічних словотвірних одиниць не доводиться, проте як єдиний підрозділ морфологічного розділу, без якого взагалі неможливе вчення про слово, словотвір сприймали всі вчені, а відомості морфемного й словотвірного характеру наводились на початку «Етимології» як базові. Багатовекторність питань морфеміки майже завжди перетиналася з проблемами формо- і словотворення. Наприклад, класифікація слів за типом «начертання» (термін, що позначав морфемну структуру слова) XVI–XVIII сс. була безпосередньо пов'язана зі словотворенням: похідністю та способами творення слів. Зокрема, *просте начертання* найчастіше мало на увазі *первіснопохідне*, напр.: *слово* (Л. Зизаній);

складне – утворене в результаті складання, напр.: *Добромир* («Грамматика...» 1586 р.), *благословен* (Л. Зизаній), або префіксацію, яку потрактовували як складання прийменника й основного слова, пор.: *преславний* (М. Смотрицький); *прескладне* полягало у збільшенні кількості компонентів і обов'язкового утворення від складного, що зводилось до префіксації, напр.: *преблагословен* (Л. Зизаній), *препрославний* (М. Смотрицький, А. Бузиня), або до лексико-синтаксичного способу: *пачепосмеятелен* («Адельфотіс...»). Такі напрацювання авторів ранніх граматики містили важливу інформацію про морфемний склад слів різних частин мови, а також про їхні словотвірні й семантичні зв'язки.

Проте лінгвістична думка того часу не змогла прозоро поєднати суфіксацію з морфемною структурою. Л. Зизаній, наводячи приклади слів, що утворені не шляхом складання і не префіксацією (пор.: *небесний* від *неба*, *земний* від *земля*), не охарактеризував їх із погляду морфемної структури. На думку М. Смотрицького, такі лексеми належали до простих: *славний*, – хоч у мові того часу побутувало слово *слава*, за допомогою якого (як зазначено в «Грамматике славянского языка» 1586 р.) були утворені складні слова *Доброслав*, *Радослав*. На цьому також наголошує Н. Б. Мечковська: «... з погляду відносної хронології формування (вираження окремих принципів і категорій учення про словотвір), заслуговує на увагу той факт, що ідея класів («видів») похідних слів виникла раніше, ніж усвідомлення специфіки різних словотворчих засобів (корінь, префікс, суфікс). Така послідовність пов'язана з різною пізнавальною цінністю аналізованих понять словотворення» (Мечковська, 1984, с. 65).

Отже, попри деякі білі плями у становленні дериватології на ранньому етапі, учені-граматисти XVI–XVIII ст. чітко розуміли різницю між морфемним, словотворчим, формотворчим та словозмінним рівнями. Лінгвісти того часу виокремили специфіку всіх розділів мовознавства та збагатили їх початковим термінологічним апаратом, незважаючи на те, що деякі терміни були спільними для всіх рівнів мовної системи, напр.: закінчення, прийменник (= префікс) – спільні для морфеміки, словотворення, формотворення та словозміни.

Кінець XIX ст. ознаменувався популярністю в західноукраїнських школах «Граматики руської мови», створеної академіком С. Й. Смаль-Стоцьким і професором Ф. Гартнером. Ця праця витримала чотири видання, адже написана «розумним» (І. Я. Франко) фонетичним правописом і на високому науковому й методичному рівні (Виниченко, 2004, с. 39). Автори аналізованої граматики активно послуговувалися словотвірними термінами, що вже функціонували на той час у працях інших науковців, на кшталт *пень*, *корінь*, *наросток*, *приставка*. С. Й. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер наголошували, що «корінь може заразом бути пнем слова», тому для позначення кореня паралельно вживали термін «первісник мови», а оскільки в XIX ст. словотвір ще розглядали в розділі морфології, то «первісник мови» позначав «етимологічний корінь».

Також граматики обстоювали окремішність терміна «зложене» (на їхній погляд, словотвірного), який відповідає сучасним «основоскладання» та «словоскладання». А відповідники сучасних термінів «суфіксація» й «префіксація» – «наростковане» та «приставковане». Важливим для поступу словотвірної термінології є виділення в граматиці С. Й. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера частини «Словотворене», проте вона починається параграфом «Частини мови і їх поділ», що свідчить про відсутність чітких наукових принципів у термінотворенні та послідовності в їхньому застосуванні. С. Й. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер потрактовують словотворення як науку, що вчить, «відкіля беруться пні і як їх уживаємо до творення нових слів» (Смаль-Стоцький, & Гартнер, 1928, с. 29). На думку граматистів, творення нових слів у мові відбувається за допомогою трьох способів: 1) суфіксального – «на старім пні наростуть іззаду наростки»; 2) префіксального – «до старого пня приставимо зпереду приставки»; 3) складання – «два старі пні зложаться в один новий» (Смаль-Стоцький, & Гартнер, 1928, с. 33–34). У підрозділі «Зложене» розглянуто слова, що складаються з двох коренів, пор.: *верболіз*, *хлібороб*; слова, першою частиною яких є заперечна частка («перечка») *не*, пор.: *нелюб*, *неслава*, а також прийменник, пор.: *безліч*, *новово*. Сформована у вказаних граmaticах до початку XX ст. термінологія є закономірним етапом в історії розвитку сучасної української словотвірної термінології.

На початку XX ст. етапно у формуванні граматичної термінології загалом і становленні словотвору зокрема стала праця Євгена Тимченка «Українська грамматика» (1907 р.). Граматист широко розглядає термінологічний граматичний апарат у розділі «Предмет граматики і її поділ» та акцентує, що однією з «частей» граматики, що вивчає форми мови, є морфологія (наука про форми слова), яка поділяється на словотворення й словозміну. На думку автора, підрозділ «Словотворення» є органічною частиною розділу «Морфологія», проте в підрозділі «Словозміна» знаходимо окремі зауваги, що стосуються власне словотвору (напр., «Творення прислівників від форм речивникових», «Прислівники від займенників», «Відчасівникові словотвори») (Тимченко, 1907, с. 111, 122, 162). Спочатку Є. Тимченко розтлумачує, що таке морфологічні частини слова. За його обґрунтуванням, до них належать корінь, суфікс і префікс. «Як суфікси, так і префікси, – зазначає дослідник, – прилучаючись до кореня, надають йому певних відтінків значіння і творять таким чином нові слова, споріднені з собою спільним коренем. Суфікси слугують до утворення слів як від коренів, так і від пнів часівникових або йменних» (Тимченко, 1907, с. 37). Граматист акцентує на тому, що «ниньки багато суфіксів утратило свою словотворчу силу, цеб-то ми вже не можемо сказати, якого власне відтінку надає кореневі суфікс», бо «він так злився з коренем, що ми вже не чуємо в слові двох осередків: основного значення і відтінку» (Тимченко, 1907, с. 37). До таких, на думку автора, належать *в* (ліг-в-о), *х* (смї-х), *д* (чу-д-о), *т(ть)* (лі-т-о), *тер* (ві-тер), *м* (ди-м), *н* (вік-н-о), *ль* (гус-л-і), *знь*, *снь* (пі-сн-ня). Є. Тимченко простежує таку рису префіксів і суфіксів, як повторюваність: «... префікси тоді тільки відокремлюють ся в наші свідомости, коли стривають ся в різних сполученнях з більш-менш визначеним відтінком значіння, що вони надають кореневому комплексі...»; «... суфікс відокремлює ся в наші свідомости: 1-ше, коли звуковий комплекс, до якого він прилучає ся, є в мові і без того суфікса і без того відтінку в значінні, що йому надає той суфікс...; 2-ге, коли він буває в цілім ряді слів, надаючи їм завжди того самого відтінку значіння, коли ж цього нема, то суфікс не може відокремитись і чує

ся, як щось неподільне з первісним кореневим комплексом...» (Тимченко, 1907, с. 38). Мовознавець виокремлює різні групи суфіксів за частиномовною належністю, зокрема: речівникові, прикметникові, часівникові, суфікси прислівників, а також за семантикою – згрубілості та здрібнілості.

Щодо словотвірної термінології, то Є. Тимченко оперує лексемами, які збігаються з усталеними сьогодні: *корінь, префікс, суфікс* (на відміну від попередніх граматик, де функціонували власне українські лексеми з прозорою семантикою на кшталт *приросток, приставка* (на позначення префікса), *наросток* (на позначення суфікса). Пор.: *пень* слова часом теж можна розкласти на сустави, що звуться морфемами, чи морфологічними одиницями: *корінь, суфікс і префікс* (Тимченко, 1907, с. 9)).

«Українська граматика» Є. Тимченка зорієнтована на самотність розвитку української мови в діалектному дусі з акцентом на національній традиції термінотворення із вкрапленнями запозичення. А найголовніше, що лінгвіст на початку ХХ ст. зреалізував спробу органічно синтезувати східну та західну традиції української мови. Пор.: «Укладаючи цю книжку, я мав на меті заспокоїти першу практичну потребу в такого рода вчбнику і подати в певні системі найголовніші властивості українського літературного язика, що, як знати, хоч і постав на ґрунті середньо-придніпрянських говірок, але розвивався останніми часами переважно в Галичині і там набув певних прикмет місцевої мови» (Тимченко, 1907, с. 5).

У 1920 році з'являється вагома праця Олени Курило «Уваги до сучасної української літературної мови», у якій цікавими й різнобічними є пошуки авторки в галузі термінотворення. «Уваги» стали підґрунтям для розвитку сучасної української мовознавчої, зокрема словотвірної, терміносистеми. Лінгвістичні терміни, використані дослідницею, закономірно відображають той щабель, на якому перебувало українське мовознавство початку ХХ ст. Багато з них функціонує й у сучасній українській літературній мові, зрідка відрізняючись хіба що написанням, пор.: *закінчення, корінь, префікс, суфікс, словотвір* (Курило, 2004). Це свідчить про наукову зрілість українських мовознавчих студій початку ХХ ст. У мовотвірній термінології О. Курило послідовно вживає терміни-дублети (питомі й запозичені), пор.: *наросток – суфікс, приросток – префікс, слово-наросток – суфіксоїд, зложене слово – складне слово, сполучене слово – юкстапозит* (Курило, 2004, с. 206), у цьому простежуємо прагнення дослідниці наблизити українську науку до європейського інтелектуального контексту, проте авторка все ж надає перевагу рідномовним термінам.

Виділяє словотвір в окремий розділ і О. Н. Синявський у своїй ґрунтовній праці «Норми української літературної мови» (1931 р., перевидання 1941 р.). Уже у вступних увагах ідеться про те, що «об'єднуються слова в більші чи менші групи не тільки тим, що однаково змінюються, мають однакові закінчення..., а ще й тим, що в величезній більшості слів нашої мови є й інші такі елементи, що надають їм чогось спільного, однакового. Це насамперед наростки й приростки» (Синявський, 1941, с. 112). На думку вченого, це найважливіші словотвірні засоби в мові, оскільки вони беруть найбільш активну участь «у розростанні словника, у повсякчасному збільшенні кількості слів для називання нових тем і відтінків мислі» (Синявський, 1941, с. 112), «без доброго ознайомлення з словотвірними засобами мови й їх уживанням не можна належно знати мови» (Синявський, 1941, с. 113).

Аналізований розділ «Словотвір» містить такі підрозділи: Наростки (Наростки іменникові, Наростки прикметникові, Наростки дієслівні), Приростки, Складні слова. Мовознавець ґрунтовно схарактеризував суфіксальну систему української мови (іменникові, прикметникові, дієслівні наростки та їхні варіанти), проаналізував їхню продуктивність, сполучуваність та походження.

Складні слова у словотворі української мови, на думку О. Синявського, не мають великого поширення, хоч «з розвитком літературної мови чимраз більше з'являється й нових складних слів, звичайно, за зразком складних слів народньої мови» (Синявський, 1941, с. 147). Найбільше складних слів, за спостереженнями вченого, серед іменників та прикметників (напр., *життєпис, книгозбірня, далекогляд, верховиття*), дуже обмежені способи й обсяг складання серед дієслів та прислівників (Пена, 2010, с. 92).

Лінгвістичні терміни, викладені у «Нормах...» для опису словотвірних понять, переважно дублюють ті терміни, що трапляються і в авторів попередніх граматик, пор.: *префікс – приросток, суфікс – наросток, префіксальний спосіб – приросткування, суфіксальний спосіб – наросткування*. «Способом наросткування й приросткування, а часом обома разом, з'являється велика маса нових слів, і ці способи найприродніші для розвитку лексики мови» (Синявський, 1941, с. 112). Лексеми, що постали за допомогою префіксів, називаються *сприросткованими*, пор.: «Сприростковані дієслова взагалі і зокрема недоконані іноді існують у мові і без відповідних несприросткованих» (Синявський, 1941, с. 90).

У праці О. Синявського простежуємо тенденцію до вживання переважно двох слів на позначення одного й того ж поняття. Таке явище є характерним для періоду становлення термінологічної системи, проте граматист надає перевагу власне українським мовознавчим термінам та терміносполукам із прозорою семантикою. Ці потужні спроби були першими кроками на шляху становлення українського словотвору як окремої мовознавчої галузі у ХХ ст. та заклали підґрунтя для формування термінологічної словотвірної системи.

Отже, складний процес становлення української лінгвістичної термінології, зокрема словотвірної, XVI – першої половини ХХ ст. ґрунтувався на двовекторності: з одного боку, граматичний лад української мови підпорядковувався живомовній основі, утвореній почасті стихійно, а з іншого – передбачалося упорядкування здобутків попередників на народній основі, де перевага надавалася адаптації мови до життя, вишліфовування в ній «зрозумілості». Можемо простежити, що провідною тенденцією в термінотворенні цього періоду є формування самотньої української термінології, проте автори послідовно наслідували й іншомовні зразки, застосовували європейські ідеї історично-порівняльного мовознавства, використовували спадщину українських граматистів попередньої доби, залучали до граматичного опису твори тогочасної літератури, збагачували досвід попередників власними ідеями. Подальші перспективи дослідження цього напрямку можуть стосуватися особливостей розвитку словотвірної термінології у другій половині ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Виниченко О. С. Словотвірна термінологія в українських граматиках кінця XIX – початку XX століття. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 56, т. 2. С. 39–40.
- Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ : Основи, 2004. 303 с.
- Мечковская Н. Б. Ранние восточнославянские грамматики. Минск, 1984. 159 с.
- Огієнко І. Історія української граматичної термінології. *Українська граматична термінологія з передмовою про розвиток її*. Київ, 1909. С. 2–37.
- Пена Л. І. Словотвір у «Нормах української літературної мови» Олекси Синявського. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. Івано-Франківськ, 2010. № 2 (10). С. 88–96.
- Синявський О. Норми української літературної мови. Львів : Укр. вид-во, 1941. 360 с.
- Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика української (руської) мови. Четверте вид. Львів, 1928. 209 с.
- Смотрицький М. Граматика Славенская правильное Синтагма ... Єв'є, 1619 (тип. Віленського братства). Київ, 1979. 500 с.
- Тимченко Є. Українська граматика. Ч. I. Київ : Друкарня Т-ва Н. А. Гирич, 1907. 180 с.

REFERENCES

- Kurylo, O. (2004). *Uvahy do suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Attention to the modern Ukrainian literary language]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Mechkovskaja, N. (1984). *Rannie vostochnoslavjanskije grammatiki* [Early East Slavic grammar]. Minsk [in Russian].
- Ohiienko, I. (1909). *Istoriia ukrainskoi hramatychnoi terminolohii* [History of Ukrainian grammar terminology]. *Ukrainska hramatychna terminolohiia z przedmovoju pro rozvytok yii* [Ukrainian grammar terminology with a preface on its development] (pp. 2–37). Kyiv [in Ukrainian].
- Pena, L. (2010). *Slovotvir u «Normakh ukrainskoi literaturnoi movy» Oleksy Syniavskoho* [The word formation in The Norms of the Ukrainian Literary Language by Alexei Sinyavsky]. *Prykarpatskyi visnyk NTSh. Slovo* [Precarpathian Bulletin NTSh. Word], 2 (10), 88–96 [in Ukrainian].
- Syniavskiy, O. (1941). *Normy ukrainskoi literaturnoi movy* [Norms of the Ukrainian Literary Language]. Lviv: Ukrainske vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Smal-Stotskyi, S., & Hartner, F. (1928). *Hramatyka ukrainskoi (ruskoi) movy* [Grammar of the Ukrainian (Russian) language]. Lviv [in Ukrainian].
- Smotrytskyi, M. (1979). *Hramatika Slavenskaia pravylnoie Syntagma* [Gramathe Slavenskaya is correct Syntagma]. Kyiv [in Ukrainian].
- Tymchenko, Ye. (1907). *Ukrainska hramatyka* [Ukrainian grammar]. Kyiv: Drukarnia T-va N.A. Hyrych [in Ukrainian].
- Vynychenko, O. (2004). *Slovotvirna terminolohiia v ukrainskykh hramatykakh kintsia XIX – pochatku XX stolittia* [Word terminology in the Ukrainian grammar of the end of the XIX-th – the beginning of the XX-th century]. *Kultura narodov Prychernomorja* [The Culture of the peoples of the Black Sea region], 56, 39–40 [in Ukrainian].

IRYNA DENYSOVETS

DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LANGUAGE'S WORD FORMATION TERMINOLOGY IN THE GRAMMATICS OF THE XVI-th – THE FIRST HALF OF THE XX-th century

The article deals with the peculiarities of formation and development of word-formation terminology in the Ukrainian language.

The aim of the study is to analyze the formation of specifics and terminological units selection of the word-building system in Ukrainian grammar, from the early stages (XVI-th century.) to the first half of XX-th century. To achieve this goal, it is important to trace the ways of developing the terminology system of word-formation and to define its main stages in the context of the evolution of Ukrainian grammatical terminology in general. It was found that during all periods of the functioning of the Ukrainian language a need for its normalization was appeared, there were problems in the study of language phenomena, which required a clear definition, identical understanding of linguistic concepts, the development and systematization of their terminological names, and most importantly – codification and their implementation in scientific practice. It was formed in the analyzed grammars until the beginning of the XX-th century terminology is a logical step in the history of the development of modern Ukrainian word-formation terminology. It has been proved that these powerful attempts were the first steps towards the establishment of the Ukrainian word process as a separate linguistic branch and laid the foundation for the formation of a terminological word-formation system.

The article gives a detailed analysis of the complex process of the Ukrainian linguistic terminology development, including the word creative, based on the analyzed period bilateralism: on the one hand, was subordinated to colloquial language basis, and on the other – was supposed to streamline the achievements of predecessors and normalization and codification vocabulary. It was traced that the leading trend in the termination of this period is the formation of distinctive Ukrainian terminology, however, the authors consistently imitated other language patterns, applied European ideas of historical comparative linguistics, used the heritage of Ukrainian grammarians of the past, involved in the grammatical description of works of contemporary literature, enriched the experience of predecessors by their own ideas.

Key words: word formation; term; word formation terminology; normalization of the Ukrainian literary language; grammar.

Одержано 15.04.2019 р.